

УДК 72.033.4

кандидат архітектури, доцент Діба Ю.Р. ,
Національний університет «Львівська політехніка»**НОВГОРОД НА ВОЛХОВІ ІХ–Х ст., ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ МІФ**

Розглядається важлива проблема наукової міфологізації початків урбанізації Русі на прикладі аналізу літописних свідчень про Новгород ІХ–Х ст. у порівнянні із археологічно засвідченим фактом заснування 'города' на Волхові у середині ХІ ст.

Ключові слова: літописні свідчення, город, поселення, заснування города, Новгород.

Постановка проблеми. Схематизована і спрощена подача процесів урбанізації Русі у Х–ХІ ст. – характерна особливість вітчизняної історії архітектури. Сучасна українська наука може похвалитися дуже обмеженою кількістю досліджень цієї проблеми. Зацікавлення темою початків Русі у пострадянський період сприяло її всебічному розгляду як в Україні, так і в Росії, проте надмірна політизація теми суттєво ускладнює розуміння процесів містоутворення у період становлення Давньоруської держави.

Мета статті – продемонструвати суперечливість концепцій початків Русі, у яких ключова роль відводиться Новгороду, та висвітлити реальну картину початків заселення та містобудівного освоєння города на Волхові на підставі аналізу літописних свідчень та археологічних матеріалів.

Аналіз основних досліджень. Під 862 р. Повість временних літ (далі – ПVL, – Ю. Д.) повідомляє про запрошення слов'янськими та угро-фінськими угрупованнями Півночі Східної Європи на княжіння «з-за моря» варяга Рюрика. Ця дата є ключовою у світлі святкування 1150-ліття заснування російської державності, й вважається на офіційному рівні точкою відліку російської історії [1]. Під 882 р. ПVL повідомляє про захоплення наступником Рюрика Олегом Києва. Ця акція вже звично подається як епохальна подія, в результаті якої «были объединены два протогосударственных образования восточных славян – северное с центром в Новгороде и южное со столицей в Киеве; благодаря этому была создана своего рода ось государственной территории Руси, вытянутая с севера на юг по Восточноевропейской равнине, вдоль торгового пути из «варяг в греки»» [2, с. 8–9]. Існування Новгорода як державотворчого центру наприкінці ІХ ст. приймається у літературі за темою як доконаний факт, незважаючи на суттєві протиріччя у свідченнях писемних джерел та заперечення археологією самого факту існування у цей час укріпленого населеного пункту (власне – города) на місці майбутнього Новгорода.

Обговорення проблеми. За матеріалами археологічних досліджень, укріпленого населеного пункту під назвою 'Новгород' наприкінці IX чи навіть у X ст. на р. Волхові не існувало. Сьогодні археологи одностайні в тому, що волховський Новгород постав як укріплений консолідуючий центр кількох первісно ізольованих поселень, заснованих на різноетнічній (й родовій) основі. Таких неукріплених поселень (пізніших 'кінців'), котрі поступово об'єднувалися на федеративних засадах, було щонайменше три. Славенське розташовувалося на правобережжі Волхова навпроти укріпленого 'города' (сучасного Дитинця). Два інші розміщувалися на лівому березі. Неревське – на північ та північний захід від 'города', а Людине – на південний захід від нього [3, с. 41–42]. Археологічні матеріали свідчать, що ці первинні розрізнені й неукріплені осередки виникли доволі пізно, адже найдавніші шари Людиного кінця датуються лише серединою X ст. Найдавніше мощення Наревського кінця за дендрохронологічними шкалами з'явилося 953 р., а під ним – лише 30 см культурного шару другої чверті X ст. Найдавніший поміст на Михайлівській вулиці Славенського кінця датується 974 р., а найдавніші нашарування, що йому передують, – 60-ми роками X ст. [4, с. 71].

На території новгородського Дитинця також не знайдено шарів, давніших за третю чверть X століття. До того ж укріплення, яке формально можна вважати 'новим гóродом' і на основі якого окремі прото-Новгородські поселення консолідувалися в єдину урбаністичну структуру, виникло значно пізніше. Появу 'города' новгородський літописець датує 1044 роком: «В лѣто *†sѣнв.* [6552 (1044)] *Ходи Ярослав на Литву. на весну же Володимирь.* (син Ярослава Мудрого. – Ю. Д.) *заложил Новгородъ и здѣла и*» [5, с. 184–182]. Термін 'дитинець' з'являється в літопису п'ятдесят три роки по тому, під датою – 1097 р., з уточненням, що йдеться про той самий 'город': «В лѣто *†sxѣ.* [6605 (1097)] [...] *того же лѣта на весну горѣ онъ полѣ. а ѣ. день погорѣ дѣтинець городъ*» [6, с. 204]. Під 1116 р., описуючи розширення Дитинця, літописець знову називає його Новгородом: «В лѣто *†sxѣд* [6624 (1116)]. [...] *Того же лѣта Мьстиславъ заложил Новгородъ больши перваго*» [7, с. 20].

У літературі тривалий час панувала думка, що в повідомленні 1116 р. про розширення Новгорода мовилося про територію, яку охоплює існуючий нині пояс зовнішніх фортифікацій міста. Нині неспростовно доведено, що зовнішній вал міських фортифікацій виник наприкінці XIV ст., а 'город' 1116 р. займав ту саму площу, що й новгородський Дитинець у його сучасному вигляді, укріплення якого звели за Івана III на основі давніших фундаментів. Найраніші фортифікації охоплювали площу, меншу майже у два рази. Цей первинний 'город' відповідав північній частині теперішнього Дитинця із Софійським собором та прилеглими будівлями. Археологічні дослідження оборонної лінії

давнішої північної частини Дитинця, здійснені в 1957, 1959 рр. М. Алешковським та в 1985 р. М. Вороною, доводять, що первісні дубові укріплення Дитинця споруджено саме 1044 р., про що в літопису збереглося пряме свідчення, а тому із цією датою і слід пов'язувати виникнення назви 'Новгород' [8, с. 72].

Археологічно засвідчений факт пізнього виникнення укріпленого населеного пункту на Волхові, що отримав назву 'Новий гóрод', вступає в суперечність з літописними повідомленнями, які пов'язують низку раніших подій саме з Новгородом. Про це найвлучніше висловила Т. Джаксон: *«Получается известное противоречие. Археологами на территории новгородского детинца не найдено слоев ранее третьей четверти X в., название Новгород возникает к середине XI в., в то же время целый ряд летописных известий о деяниях времен Рюрика, Олега, Ольги, Владимира и Ярослава упоминает Новгород»* [9, с. 92]. Це неузгодження долається російськими науковцями в найпростіший спосіб: припускається, що, згадуючи Новгород у контексті подій IX–X ст., літописці мали на увазі якийсь давніше локальне укріплене поселення (якийсь давніший гóрод), що мало іншу назву й розташовувалося в межах майбутнього Великого Новгорода, у його найближчих околицях і навіть поза межами Новгородської землі.

Ще у 20-х роках ХХ ст. О. Ридзевська вказала на топонім 'Холм', що локалізується в Славенському кінці середньовічного Новгорода, і звернула увагу на його ймовірну близькість із топонімом 'Hólmgarðr' [10, с. 105, 110, 111]. Назва 'Холмгард/Гольмгард' традиційно вважається давньоскандинавським позначенням Новгорода. Про тотожність Гольмгарда та Новгорода свідчить й датована XIV ст. «Сага про Хрольва Пішохода»: *«Главный стол конунга Гардов находится в Хольмгардаборге (Hólmgarðaborg), который теперь зовется Ногардар (Nógarðar)»* [11, с. 83]. Спираючись на припущення О. Ридзевської, В. Янін та М. Алешковський порушили питання про можливість закріплення в давньоскандинавській назві 'Гольмгард' імовірної первинної назви поселення на Славні – 'Холм-город' [12, с.]. Підтримала таку можливість і Т. Джаксон. На її думку, *«форма Hólmgarðr в момент своего возникновения могла представлять собой лишь отражение местного топонима Холмъ-городъ, самоназвания некоего Холмгорода («укрепленного поселения Холм»)»* [13, с. 89–90].

Проте існування локальних укріплень прото-Новгорода, які б передували фортифікаціям зведеного в середині XI ст. 'города' (Дитинця), дотепер лишається тільки науковим припущенням. Не слід забувати, що й перша згадка про Холм Славенського кінця згадується в літопису тільки в 1144 р. [14, с. 27], тобто сто років по тому, як син Ярослава Мудрого Володимир «заложи

Новгородъ и сдѣла его». До того ж, найраніша фіксація топоніма ‘Hólmgarðr’ – у рунічному напису з Ести (у Сьодемарланді, Швеція) – належить до першої половини XI ст. [15, с. 83], а отже, найімовірніше, стосується саме Новгорода, зведеного 1044 р.

Доводиться визнати, що ні археологія, ні літописні свідчення, ні руські назви в скандинавській топонімічній номенклатурі не дають жодних реальних підстав для того, аби говорити про заснування Новгорода на Волхові в IX чи X ст. Фактом є тільки те, що *«три древнейших поселка, которые стали известны в результате раскопок и были основой позднейших Людина, Неревского и Славенского концов, в X и первой половине XI в. Новгородом не назывались. Обращение к летописной терминологии обнаруживает, что обозначение “Новгород” на первых порах применялось исключительно к Детинцу, т. е. к общему укреплению трех древнейших поселков, которые и создали кремль как объединяющую их фортификацию. Лишь с течением времени это название распространилось на весь город, когда расширение первоначальных поселков, изначально разделенных пустыми пространствами, привело к их слиянию»* [16, с. 72].

На роль давнього ‘города’, що передував заснуванню Новгорода на Волхові, пропонувалися також інші пункти. Серед них і укріплення, що виникло у VIII–IX ст., розташоване за два кілометри південніше від новгородського Детинця, відоме під назвою ‘Городище’. На думку Є. Носова, *«летописцы, говоря о “Новгороде” при описании событий IX–X вв., имели в виду поселение на “Городище” (при такой постановке вопроса “Городище” выступает как одно из локальных названий в рамках Новгорода, появившееся на одном из этапов его развития»* [17, с. 16].

Хоча назва ‘Городище’ засвідчена в писемних джерелах, починаючи з 1103 р., завдяки патріотичним візіям новгородських красназців з XIX ст. за ним у літературі закріпилася назва ‘Рюрикове городище’. Імовірним попередником Новгорода вважають і Стару Ладугу (Aldeigja, Aldeigjuborg), засновану в другій половині VIII ст. Висловлювалися думки, що ‘город’ на Волхові стали називати ‘Новим’ стосовно до Києва, чи навіть Старгорода (Ольденбурга), розташованого в теперішній німецькій федеральній землі Шлезвіг-Гольштейн.

Утім, слушне припущення, що руські книжники, звертаючись ретроспективно до подій другої половини IX – першої половини XI ст., могли проектувати новий топонім ‘Новгород’ на якесь давніше укріплення, не доводиться безастережно поширювати на всі повідомлення зазначеного хронологічного проміжку. Якщо таке припущення є цілком доречним у тлумаченні легендарних подій, пов’язаних із запрошенням на княжіння до

Новгорода в 862 р. варяга Рюрика з братами Синеусом і Трувором, то конкретика пізніших повідомлень з періоду Ольги, Святослава чи Володимира вимагає, увіч, ретельнішого аналізу.

Саме такого підходу потребує вивчення географічних орієнтирів літописної оповіді 947 р. про похід Ольги “к Новугороду”. Згадку про Новгород аж ніяк не можна трактувати умовною і через це безапеляційно її відкидати або оминати. Прискіпливого аналізу це свідчення про Новгород вимагає вже тому, що воно хронологічно корелюється із топонімом ‘Немогард’, згаданим як місце княжіння Святослава у творі сучасника Ольги – візантійського імператора К. Багрянородного (*913 – †959). Очевидно, що це повідомлення, переказане імператором із уст інформаторів, ніяк не могло стосуватися Новгорода на Волхові, заснованого сто років по тому.

Коментатори російського академічного перекладу праці К. Багрянородного «Про управління імперією», яка другим, виправленим виданням вийшла друком 1991 р. [18], приділили чимало уваги аналізу назв населених пунктів. Коментар до ойконіма ‘Νεμογαρδάς’ починається із зауваження, що його інтерпретація як Новгорода Великого є загальноприйнятою. Далі, як необґрунтовані, згадуються дві альтернативні позиції: Вл. Пархоменка, який зауважив, що Новгород Константина Багрянородного середини X ст. «судя по контексту, вряд ли северный» [19, с. 34], та В. Лянскоронського, на думку якого цим топонімом позначалася новозбудована частина Києва [20, с. 232–235]. Натомість виразно тенденційно перебільшується роль неіснуючого на той час Новгорода на Волхові: «Археологические материалы, одновременные известиям Константина, свидетельствуют о важном политическом и экономическом значении Новгорода» (прим 6 до розд. 9). Ця голослівна теза обґрунтовується покликаннями на два збірники статей, щоправда без указівки на конкретні вияви економічної ролі прото-Новгородських поселень та покликань на конкретні сторінки.

У коментарі до ойконіма ‘Νεμογαρδάς’ К. Багрянородного фігурує і припущення А. Кірпічнікова, який припускав, що він стосується не Новгорода на Волхові, а Старої Ладоги. Спираючись на запропоновану Дж. Б’юрі кон’єктуру -β- замість -μ-, тобто – ‘Νεβογαρδάς’ замість ‘Νεμογαρδάς’), дослідник зіставив основу ‘Νεβο-’ з назвою Ладозького озера ‘Нево’, а відтак – зв’язав її з гіпотетичним топонімом ‘Нево-град’ (‘град на озері Нево’) – Старою Ладогою [21, с. 55]. Д. Мачинський, який визнавав припущення А. Кірпічнікова помилковим, запропонував ‘Немогард’/‘Невогард’ трактувати ‘Болотяною садибою’ (від ‘нев’ї – болітця) і пов’язав цю назву з ‘Рюриковим городищем’, розташованим серед заболоченої заплави [22, с. 5–35].

Поza тим, Є. Носов, який від 1975 р. досліджував 'Рюрикове городище' вказував, що «В эпоху Киевской Руси в бассейне Днепра существовало несколько Новых городов, более близких Киеву и Византии, чем город на Волхове. Это Новгород-Северский на р. Десне, Новгород-Вольнский на р. Случи и Новгород Малый (Новгородок) на самом Днепре. Не исключено, что Константин Багрянородный имел в виду один из этих городов» [23, с. 193–194].

Цей екскурс у наукові коментарі до назви 'Немогард' ('Νεμογαρδάς') яскраво демонструє намагання деяких сучасних російських дослідників видати за науковий курйоз спроби південної локалізації Немогарда й свідомо звузити альтернативну думку до двох, висловлених сентенцій В. Пархоменка та В. Лянскоронського. Переконавання, що саме Новгород на Волхові приховується за ойконімом 'Немогард', трансформувалося в пошуки північноросійських етимологічних паралелей, за якими цілковито губляться географічні реалії самого джерела. Давня традиція добачати місце княжіння Святослава на території майбутньої Новгородської землі (чи то в 'Холмі' на Славні, чи в 'Городищі' або в Ладозі) й далі тяжіє над досліджуваною темою.

Висновки. Наведені вище приклади демонструють всю складність інтерпретації історичних джерел до ранньої історії урбаністики Русі. У всякому разі, цілком очевидно, що ювілейні спроби пов'язати початки державності Русі із північним Новгородом не мають під собою жодних підстав. Новгород на Волхові, як укріплений центр кількох первісно роз'єднаних різноетнічних поселень, засновано у 1044 р. з ініціативи сина Ярослава Мудрого – Володимира.

ЛІТЕРАТУРА

1. В 2012 г. исполняется 1150 лет со времени события, которое в отечественной историографии XVIII – XIX вв. получило название «призвание варягов», «рождение российской государственности» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.1150russia.ru>

2. Горский А.А. Приглашение Рюрика на княжение и его место в процессе складывания русской государственности [Текст] / А.А. Горский // Исторический вестник. – М., 2012. – № 1 (148). – С. 6–23.

3. Янин В.Л., Алешковский М.Х. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы) [Текст] / В.Л. Янин; М.Х. Алешковский // История СССР. – М.; Л., 1971. – № 2. – С. 32–61.

4. Янин В. Л. Средневековый Новгород: очерки археологии и истории [Текст] / В.Л. Янин. – М., 2004. – 416 с.

5. Новгородская первая летопись. Берлинский список [Текст] / Предисловие А.В. Майорова. – (Возвращенное наследие. Славянская рукописная книга в собраниях архивов и библиотек). – СПб, 2010. – 444 с.
6. Новгородская первая летопись.
7. Новгородская первая летопись.
8. Янин В.Л. Средневековый Новгород.
9. Джаксон Т.Н. Austr í Gögðum: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках [Текст] / Т. Н. Джаксон. – (“Studia Historica”. Series minor). – Москва, 2001. – 208 с.
10. Рыдзевская Е.А. Холм в Новгороде и древнесеверный Holmgardr // Известия Российской академии истории материальной культуры. – Петроград, 1922. – Т. 2. – С. 105–112.
11. Джаксон Т.Н. Austr í Gögðum.
12. Янин В.Л., Алешковский М. Х. Происхождение Новгорода.
13. Джаксон Т.Н. Austr í Gögðum.
14. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода [Текст] / Отв. ред. М.Н. Тихомиров. – М.; Л., 1950. – 642 с., 5 л. илл.
15. Джаксон Т.Н. Austr í Gögðum.
16. Янин В.Л. Средневековый Новгород.
17. Носов Е.Н. Новгородский детинец и Городище (к вопросу о ранних укреплениях и становлении города) [Текст] / Е. Н. Носов // Новгородский исторический сборник. – СПб., 1995. – Вып. 5 (15): К 950-летию основания Новгородского детинца. – С. 5–17.
18. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий [Текст] / В. Л. Янин (отв. ред.) и др. – (Серия “Древнейшие источники по истории народов СССР”. Издается с 1977 г.). – М., 1991. – 493 с., [3 с.].
19. Пархоменко В.А. У истоков русской государственности (VIII–XI вв.) [Текст] / В. А. Пархоменко. – (Библиотека обществоведения). – Л, 1924. – 116 с.
20. Ляскоронский В. Г. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время [Текст] / В. Г. Ляскоронский // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1913. – Ч. 44. – Апрель. – С. 199–235.
21. Кирпичников А.Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Славяно-русские древности [Текст] / А. Н. Кирпичников. – Л., 1988. – Вып. 1: Историко-археологическое изучение Древней Руси. Итоги и основные проблемы. – С. 38–78.
22. Мачинский Д.А. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси [Текст] / Д.А. Мачинский // Ладога и Северная Евразия

от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и организующие центры. – СПб., 2002. – С. 5–35.

23. Носов Е.Н. Новгородское (Рюриково) городище [Текст] / Е.Н. Носов. – Л., 1990. – 211 с.

Аннотация

В статье рассматривается важная проблема научной мифологизации начал урбанизации Руси на примере анализа летописных свидетельств о Новгороде IX–X вв., в сравнении с археологически подтвержденным фактом основания 'города' на Волхове в середине XI в.

Ключевые слова: летописные свидетельства, город, поселения, основание города, Новгород.

Annotation

This paper discusses the important issue of the scientific mythologized history of urbanization of Russia in the early stages. This process is covered by analyzing historical evidences IX-XI centuries. The problem is revealed in comparison with the archaeological evidence that confirm the origin of 'gorod' on the Volkhov in the middle of XI century.

Keywords: chronicle evidence, city ('gorod'), settlement, foundation of the city, Novgorod.